

КЎНХЎЖА ПОЭЗИЯСИНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК МАНБАЛАРИ

Тоқимбетова Гулбахар Абатбаевна

Қорақалпоқ давлат университети

Қорақалпоқ адабиёти кафедраси доценти, (PhD)

gulbaxartokimbetova@gmail.com

Аннотация: Мақолада қорақалпоқ мумтоз адабиёти шоири Кўнхўжа асарларининг бадиий-эстетик маҳорати тарихий шароитларнинг ва давр талабининг асосида яратилган асарлари тадқиқ этилган. Адабиётшунослик илмида XIX аср қорақалпоқ поэзиясининг тарихий шароитлар масаласи бадиий поэтик ҳолатда тадқиқ қилинган. Шунингдек, бу тарихий шароит ва давр талабининг асосида шаклланган халқ қаҳроманлари шоир асарларида ғоявий, мавзуй ва халқ қаҳроманлари образлар нуқтаи назаридан ўрганилди.

Калит сўзлар: мумтоз адабиёт, поэтик усул, адабиётшунослик, тарихий шароит, образ, лирика, жанр, оғизоки адабиёт, эпик асар.

Аннотация: В статье исследовано художественно-эстетическое мастерство поэта каракалпакской классической литературы Кунходжы. В литературоведении вопрос об исторических условиях в художественно-поэтическом контексте. Также изучены народные герои, сформировавшиеся исходя из исторических условий и требований времени, с идейно-тематической точки зрения и образов народных героев в произведениях поэта.

Ключевая слова: классическая литература, поэтический метод, литературоведение, исторический контекст, образ, лирика, жанр, фольклорное творчество, эпическое произведение.

Abstract: In the article, the artistic and aesthetic skills of the poet of Karakalpak classical literature, Kunkhoja, were researched. In the science of literary studies, the issue of the historical conditions of the Karakalpak poetry of the 19th century was studied in an poetic context. Also, the folk heroes formed on the basis of the historical conditions and the demand of the time were studied in terms of ideological, thematic and images of the folk heroes in the poet's works.

Key words: classical literature, poetic method, literary criticism, historical context, image, lyrics, genre, folklore, epic work.

Бадиий сўз санъати қадимги жамиятда оғзаки адабиёт сифатида ривожланиб, ёзма адабиётнинг хосил бўлишига асос бўлган. Аммо, адабиёт дастлаб қандай яратилган бўлса, ўша ҳолида эмас, балки янги тарихий шароитларнинг ва давр талабининг асосида шаклланиб, қайта туғилган.

Қорақалпоқ мумтоз адабиётида тарихий мазмундаги лирик ва эпик асар

қаҳроманларини ифодоловчи поэтик усуллардан кенг фойдаланилган. Айниқса, XIX асрда қорақалпоқ халқининг турмушида вужудга келган ҳархил тарихий воқеаларни ўз асарларида тасвирлаган мумтоз намояндаларидан Кўнхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш ва ҳ.к. ижодида уша давр халқларининг турмуши ва шароити ўз аксини топган. Шунини айтиб ўтиш жоизки, Қорақалпоқ халқининг маънавий маданияти, тарихий шароитларининг тасвирлаш усулларини аниқлаш, давр тарихий воқеаларини ўзида жамлаган шоирларнинг лирик асарларини бугунги кун учун тарихий деб ҳисоблаш мумкин. Асосан, адабиётшунослик илмида XIX аср қорақалпоқ поэзиясининг тарихий шароитлари масалалари бадиий поэтик ҳолатда тадқиқ қилинган ишлар мавжуд ва бу тадқиқотлар тарихий шароитларнинг ва давр талабининг асосида шаклланиб борган.

Тадқиқотчи олимлардан М.Тилеумуратов, Қ.Жаримбетовларнинг¹ ишларида XIX аср қорақалпоқ шеъриясида тарихий шароитларнинг, тарихий воқеаларнинг ёзма адабиётда ва поэзияда тасвирланиш усуллари тарихий ва адабий йўналишларда тадқиқ қилинган.

Адабиётшунослик илмида бугунги кунга қадар бадиий адабиётнинг ҳархил масалаларига қаратилган кўпгина мақолалар ва илмий тадқиқот ишлари мавжуд. Бу тадқиқотларнинг кўпчилигида XIX аср қорақалпоқ шеърияси, ушбу давр шеъриясининг хусусиятлари, жанрий масалалари, эпик асарлар ва ҳ.к. масалалар ҳақида фикир билдирилиб ўтилган. Масалан, Н.Давқараевнинг “Бердақ шоир (Бердақ шайыр)”, (Нөкис, 1950), И.Сағийтовнинг “Бердақнинг ижоди (Бердақнинг творчествоси)” (Нөкис, 1952), “Сахро булбули (Сахра бўлбили)” (Нөкис, 1974), А.Пахратдиновнинг “Бердақнинг дostonлик асарлари (Бердақ шайырдың дэстанлық шығармалары)” (Нөкис, 1987), академик Ҳ.Ҳамидовнинг «Шарқ тилларидаги ёзма манбалар ва XIX асрдаги қорақалпоқ шоирлари (Шығыс тиллериндеги жазба дэреклер хэм XIX эсирдеги қарақалпақ шайырлары)» (Нөкис, 1991), К.Мамбетовнинг “Ажиниёз (Әжинияз)” (Нөкис, 1994), Қ.Жаримбетовнинг «XIX аср қорақалпоқ лирикасининг жанрий хусусиятлари ва таракқиёт тарихи (XIX эсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қэсийетлери хэм раўажланыў тарийхы)» (Нөкис, 2004), И.Утеулиевнинг “XIX аср қорақалпоқ адабиётининг миллийлик узига хосликлари (XIX эсир қарақалпақ әдебиятының миллийлик өзіншелликлери)” (Нөкис, 2005), Б.Қалимбетовнинг “XIV асрнинг охири XX асрнинг бошида қорақалпоқ адабиётинида реализмнинг ривожланиши (XIV эсирдин ақыры XX эсирдин басында қарақалпақ әдебиятында реализмнің раўажланыўы)” (Нөкис, 2005), С.Матеевнинг “Ўтеш ижодининг поэтикаси”, (Нөкис, 2005), Б.Давлетовнинг

¹Тилеумуратов М. Бердақның шығармаларындағы тарихий дереклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968. Жаримбетов Қ. «XIX эсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қэсийетлери хэм раўажланыў тарийхы» Нөкис «Билим».2004.

“Қази Мавлик ижоди (Қазы Мәўлик дәретиўшилиги)” (Нөкис, 2002), Қ.Байниязовнинг “Қорақалпоқ шоирларининг ижодида оғизоки ва ёзма дастурий синтез (Қарақалпақ шайырларының дәретиўшилигинде аўызеки хәм жазба дәстүрлердиң синтези)” (Нөкис, 2000), Б.Генжемуратовнинг “Ажиниёз лирикасининг поэтикаси (Әжинияз лирикасининг поэтикаси)” (Нөкис, 1997) сингари тадқиқотчи-олимларнинг илмий тадқиқотлари XIX асрдаги қорақалпоқ мумтоз шоирларнинг ижодидаги айирим масалаларга бағишланган илмий тадқиқотлардан ҳисобланади.

Бу ёзма адабиётнинг шаклланиш даври XIX аср қорақалпоқ халқининг сиёсий-жамиятлик, иқтисодий ва маданий турмуши билан алоқадор бўлган. Шу боисдан, ф.ф.д. Қ.Жаримбетов: “XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрдаги қорақалпоқларнинг тарихий-жамиятлик шароитлари, иқтисодий ва маданий турмуши қадимги фольклорлик ва ярим фольклор сўз ҳўнарининг ўрнига кўб жанрли, ранг-баранг ёзма адабиётни вужудга келтирди”² деб ёзади.

Қорақалпоқ халқи мана шундай маданий муҳитдан, тарихий шароитдан шаклланиб ривожланган. Шу боисдан “Ёзма адабиёт адабиёт тарихининг дастлабки босқичида, ундан кейинги даврларида ҳам оғизоки адабиётга таяниб ўсди. Дастлабки белгиларида оғизоки адабиётнинг асар қаҳроманлари поэтик усулларда тасвирланган бўлса, кейинги ўринларда оғиз адабиётининг жанрий хусусиятлари ёзма адабиятга кўчирилган, аммо муаллифнинг конкрет инсонга, воқеага асослаб ўз туйғуларини тасвирлашнинг янгича услубий йўналишлари вужудга келган.”³

Бу давр мумтоз шоирларининг кўбчилиги тарихий шароит масалаларини ўзларининг асарларида бадиий усулда баёнлаб беришга ҳаракат қилган. Масалан, Кўнхўжанин “Ел менен (Эл билан)” номли асарида насиҳат (дидактик) усулида таърифлаш билан бирга халқнинг оғир ҳолатларида яшаётганлигини, уларнинг турмуш картинасини халқдан узоқта эмас, балки халқ билан бирга уларнинг тарофида туриб, ўзини воқеа ичидаги қаҳроман сифатида тасвирлаган. Унинг кўбчилик асарлари асосан XIX асрда бўлаётган воқеаларга бағишланган. Шоирнинг “Ел менен (Эл билан)” деб номланган асарида ўз ватанини, халқини севиш масаласи асосий ғояга бириктирилган.

Шунингдек асар тарихий воқеани эпик йўналишда тасвирлаб бериш усулида баёнланган. Чунки, унда юқорида келтириб ўтканимиздек, халқнинг турмуши бадиий тасвирланган. Масалан:

Бир нешелер кийип қамқа паршалар,
Алтын менен толтырса да аршалар,

² Жаримбетов Қ. XIX аср қарақалпақ лирикасиның жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхи. Н. “Билим”, 2004, -Б.28.

³ Ҳамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, “Билим”, 1991, -Б.7.

Халқыңды сораса зулым патшалар,
Қассап яңлы күни кешер дар билен.
Адамға қаст етип мийрими келмес,
Ким жаман, Ким яқшы?-парқыны билмес,
Жыласаң да көздің яшыны көрмес,
Патшаң жаман болса күнің зар билен⁴

Күнхұжанинг бу эпик асарида қаҳроман билан биргаликда ёрдамчи қаҳроманлар, персонажлар ҳам воқеада иштирок этади. Шу боисдан Күнхұжанинг юқорида келтирилган биринчи бандида қаҳроманнинг насихат қилиш усули орқали бу образни биринчи ўринга қўйиб, аммо иккинчи бандида ёрдамчи қаҳроманлар, персонажлар воқеада иштирок этади, яъний қаҳроман бирдан-бир ёрдамчи, персонаж билан аралашиб ҳаракат қилади. Бу усуллар ёрдамида шоир асарида сюжет курилишида янги мотив вужудга келади. Яъний халқни эзиб турган подшолар (персонаж)нинг роли (хизмати) биринчи ўринда тасвирланади. Шу боисдан персонажнинг хизматининг ортиши билан қаҳроманнинг хизмати пасайганлигидан далолат беради. Асардаги воқеа персонажлар ёрдамида тасвирланиб берилган. Шунингдек шоирнинг эпик асарларида халқнинг тағдири билан турмуш тажрийбалари акс эттирилган. Масалан:

Уламаға керек дуғры сөзлемек,
Ҳақ жол менен шәриятын гөзлемек.
Халықтың оңғар жағын бәрхә излемек,
Байланысып тўйин шешиў ел менен.

Бир-бирейге туўысқанлық бермек қол,
Қара түнде сәрдар болып аппақ жол,
Питиў ушын удайына оңлы-сол,
Ислеў керек барлық жағын ел менен

Аспанға ушарсаң болса қанатың,
Шад боларсаң шадлы болса елатың,
Халқың менен болса тилек-муратың,
Сапа сүрсең узақ сапа жыл билен.

Алдыңда жол баслар ағаң ҳәм болса,
Жаптан дуры ағар суўың ҳәм болса,
Ексең гүлиң гумшаланып солмаса,

⁴ Күнхожа, Қосықлар. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1960, -Б.92.

Кеўлин шадланады узақ жыл билен⁵.

деб келтирилган қаторларида алломаларнинг халқ билан алоқадо бўлиб, эл ичидаги бошқариш ишларида уларнинг шариат йўлидан туғри юриб, ҳақийқатни гапириш кераклиги айтилади. Аммо, кўшиқнинг кейинги бандида шоир ўз турмуши яхши бўлмаганликдан орзу-орманларга кўнгил беради. Яъний халқ тинч турмуш кечириши ҳақида сўз этилади. Аммо унга подшонинг зулимлиги етиб ортади. Асарда шоирнинг номи келтирилиб, турмуш ҳақийқатлигидан кўрган нарсаларини бадиий образ ёрдамида тасвирлаб беради.

Опасыз дўнъяда ашылған гўллер,
Қәпестеги сайрап турған бұлбиллер
Дўнъядағы бағу-ҳәрем, шәменлер,
Оның рәўиши, көрки ел билен.

Атқа минип даңқын көкке жетирген,
Қысымлығын күннен-күнге өтирген,
Өзине жаққанның исин питирген,
Олардың хәм күни кешер ел билен

Ғезине толысы алтын ақшаның,
Хәўли-ҳарем және бағы-бақшаның,
Халықты сорап турған хану-патшаның,
Шалқығаны ғәрип-қәсер ел билен.

Шоирнинг асардаги бунақа халқ ҳаётидаги роли ва хизмати эпик планда тасвирлаб берилади. Бу асарда насихат (дидактик жанр) биринчи ўринга чиқарилган. Шунингдек шоир ўз асарида қаҳроман мотив образини яратиб берган. Хулоса қилиб айтганимизла шоир ўз асарларида халқнинг турмушини жамиятлик-сиёсий ҳаёт билан, тарихий шароит асосида тарихий ҳақийқатлик билан тасвирлаб берган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Тилеўмуратов М. Бердақтың шығармаларындағы тарихый дереклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968.
2. Жаримбетов Қ, «XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарихы». Нөкис, «Билим», 2004.
3. Ҳамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, “Билим”, 1991, -Б.7
4. Күнхожа, Қосықлар. Нөкис, “Қарақалпақстан”, 1960, -Б.92
5. Күнхожа. Ел менен. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1961, -Б. 92

⁵ Күнхожа. Қосықлар. Нөкис, 1960, -Б 93.